

УДК 94(477.7) – 058.232.6“17/1861”

Марченко О.М., Первомайський інститут Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Марченко Олена Миколаївна (1968 р.н.). Закінчила історичний факультет МДП у 1990 р. Старший викладач Первомайського інституту ОНУ ім. І.І.Мечникова. Захистила кандидатську дисертацію за темою “Сільське населення Степового Побужжя кінця XVIII – початку XX ст.”

Формування соціального складу сільського населення Миколаївщини (кінець XVIII ст. – 1861 р.)

У статті розглянуто специфіку формування соціального складу сільського населення Миколаївщини від входження краю до складу Російської імперії до 1861 р. Дослідження торкається різних верств сільського населення: козаків, воєнізованих поселенців, іноземних колоністів, державних та поміщицьких селян, орендарів-десятичників тощо.

The article is dedicated to the specific of forming of social structure of rural population of Nikolaiv region since joining of the territories of the Russian Empire up to 1861. Different layers of rural population have been researched: Cossacks, military settlers, foreign colonizers, state and landowner's peasants, tenants, etc .

Необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Історія Миколаївщини майже повністю може бути вписаною в загальний контекст розвитку Півдня України. Виявлення чинників, які впливали на населення як великих регіонів, так і окремих їх складових – важливий напрямок сучасних регіональних досліджень. Проблеми формування верств населення на Півдні України торкалися у своїх працях О.І.Дружиніна, В.М.Кабузан, О.А.Прігарін [1] та ін. Однак можливості залучення нових матеріалів до розгляду проблеми не вичерпані повністю. Автор цієї статті ставить своїм завданням ширше розкрити процес формування соціальної структури сільського населення Миколаївщини з кінця XVIII ст. до 1861 р.

Після входження території сучасної Миколаївської області до складу Російської імперії в кінці XVIII ст. царський уряд усебічно сприяв заселенню й освоєнню різними соціальними групами населення земель Південної України й Миколаївщини, зокрема.

Основними групами сільського населення в Україні в дореформений період були поміщицькі та державні селяни, останні у свою чергу розподілялися на ряд підгруп. До розряду державних селян входили: поселені на казенних та власних землях сільські обивателі, євреї-землероби, колоністи, вільні люди; селяни-однодвірці; кіннозаводські селяни; козаки Полтавської й Чернігівської губерній; частина колишніх старостинських, монастирських, коронних та ін. селян; а також ті, що перебували на особливому становищі; вільні хлібороби; селяни, приписані до навчальних закладів; вільні матроси; нижчі військові чини, кантоністи та солдатські діти [2].

До складу розряду державних селян Південної України, який формувався в ході освоєння краю, входили різні воєнізовані групи, легальні й нелегальні переселенці, колоністи та інші дрібні групи землеробського населення, які проживали на державних землях. Вони були представлені й на землях Миколаївщини. Тут, як і в цілому на півдні України, в дореформений період більшість населення була особисто вільною. Чисельність розряду державних селян постійно змінювалася. Фіскальні потреби вимагали проведення періодичних переписів населення, що

набували на Півдні України особливого значення, оскільки й у XIX ст. тут залишалася велика кількість неврахованого населення. Ревізії реєстрували “власників” із землею й без землі, завдяки чому ми маємо дані щодо їх чисельності. Співвідношення різних груп селян на певних територіях не було однаковим.

Користуючись даними, представленими О.І. Дружиніною, можна зробити певні підрахунки щодо частки тих чи ін. категорій населення. На 1784 р. більше половини дрібних сільських виробників Ольвіопольського повіту – 11197 осіб або 57% (всього по Катеринославському намісництву – 200736 чоловік) – проживало на казенних землях. Це були, перш за все, державні селяни, відомі під загальною назвою “воїнські поселення” – 9890 (по намісництву – 159516 чоловік). До цієї численної групи приєднувалася незначна кількість “поселених солдатів”, під якими розумілися відставні солдати – 425 (по намісництву – 1810 чоловік). Кріпаки на землях Ольвіопольського повіту складали 0,2%, а разом з ін. категоріями селян, поселених на поміщицьких землях, – 43%. Для порівняння: на землях Херсонського повіту Катеринославського намісництва в цей час нараховувалося дрібних сільських виробників на казенних землях – 4825 (біля 62%), кріпаків – 155 (2%), а разом з іншими категоріями селян, поселених на поміщицьких землях, – 2909 (біля 38%) [3].

На Півдні України збільшення чисельності державних селян, основу яких складало корінне населення, відбувалося, головним чином, за рахунок переселення з густонаселених і малоземельних губерній України й Росії козаків, воїнських поселенців, однодворців та ін. За даними В.М. Кабузана в Ольвіопольському повіті, порівняно з іншими повітами Херсонської губернії, були найвищі показники приросту населення (на 8,95%), більше всього переселенців прибуло в 1783 р. (1419 осіб чоловічої статі), серед яких частка іноземних вихідців складала 1295 чоловік (999 – поміщицьких підданих і 296 державних селян) [4]. Стан державних селян зростав за рахунок деяких місцевих контингентів (людей, “відчужених з кріпацтва”, зобов’язаних поселенців з малоземельних внутрішніх губерній. У 1816 р. у Херсонській губернії нараховувалося 87192 державних селянина [5].

Польські шляхтичі, які не зуміли довести своє дворянське походження, увійшли в 1830 р. до складу однодворців. Однодворці, які потребували земель, отримували дозвіл переселятися у внутрішні губернії країни. Саме вони й рушили в слабо заселені губернії Степової України. Невдовзі вони були оголошені державними селянами. Подібну еволюцію пережили й поляки-чиншовики, які жили поблизу кордонів Поділь-

ської губернії (на території, яка раніше входила до складу Речі Посполитої) на землях приватних власників. Чиншовиків не можна було зганяти із землі, їх повинності суворо регламентувалися. Становище чиншовиків довго лишалося невизначеним, однак поступово вони увійшли до складу державних селян і міщан [6].

Повинності державних селян поділялися на грошові й натуральні. Згідно указу Сенату від 1834 р. визначався порядок грошових зборів на державні податки, земські повинності, мирські видатки й казенні збори з казенних поселенців, за виключенням колоністів і татар Південної України [8, с. 47-64].

Урядовий “План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їхнього заселення” 1764 р. передбачав вирішення питань, що стосувалися наділення землею різних верств населення, надання пільг тощо. Згідно “Плану” для поміщиків із дворян було встановлено, що вони переселяли в нові володіння кріпосних селян зі своїх маєтків у внутрішніх губерніях країни або ж купували їх спеціально “на вивід”. Однак можливості такого типу землеволодіння були досить обмежені: кожен поміщик намагався не підірвати ведення господарства в старих вотчинах, а для купівлі кріпаків були потрібні чималі гроші.

На Півдні України уряд у силу необхідності поступився одним з основних привілеїв феодального дворянства – правом виключного володіння землею, увівши передачу в спадкове володіння маєтностей розміром від 1,5 тисяч до 12 тисяч десятин “усякого звання й чина людям, що користуються дворянським правом”, при умові заселення їх за власний кошт упродовж трьох років. У результаті виникла ситуація, за якою на Півдні України володіти землями могли й купці, міщани і чиновники-недворяни.

Поміщицькі селяни (кріпаки) в Україні розподілялися на дві великі групи: 1) що перебували на загальному кріпосному праві й 2) що перебували на умовному кріпосному праві. Друга група (старостинські, монастирські, рангові тощо) на Півдні України була майже відсутня.

У 1796 р. був виданий царський указ, що забороняв “самовільні переходи поселенців із місця на місце”. Можна припустити, що поміщики зуміли використати цей указ для покріпачення певної частини місцевого українського населення; крім того, приєднання Росією в 1795 р. прилеглих до Новоросії володінь Речі Посполитої з українським населенням призвело до пересування частини кріпосного населення Подільської губернії на Південь України. Поміщики колишньої Речі Посполитої, отримавши земельні володіння в Новоросії, могли тепер легко переводити сюди робочу силу [8].

Переважна частина жителів приватновласницьких земель складалася з незакріпачених поселенців, або “підданих”, як вони, звичайно, називалися в документах. Їх відрізняють від “поміщицьких селян”, під якими розумілися кріпаки. Поміщицькі піддані були переважно українцями, за виключенням небагатьох циган, німців та інших іноземців. Обставини їхньої появи в маєтках землевласників були різними. Поміщики приймали українських селян, що добровільно приходили з Лівобережжя, які до 1783 р. користувалися правом переходу від феодала до феодала. Значну частину склали колишні українські козаки, які скористалися правом переходу на нові місця, а також запорозькі козаки, які зберегли особисту свободу. Іншу групу складали українські посполиті, закріпачені в 1783 р., яким удалося втекти від своїх господарів. Нарешті, було багато українців, що прибули з території України, яка знаходилася під владою Польщі.

Селяни-утікачі, що селилися на поміщицьких землях, у більшості своїй знову опинялися в повній залежності від поміщиків, що навіть викликало потребу в розгляді ряду подібних ситуацій на засіданні кабінету міністрів [9]. Якщо особисто вільні “зобов’язані поселяни” не могли домовитися з поміщиком про розмір повинностей за користування землею, вони могли згідно з указом 1827 р. перейти на казенні землі [10].

Жорстока експлуатація та сваволя поміщиків, рекрутська повинність та ін. зумовлювали дуже низький відсоток приросту серед кріпацького населення – він був майже у два рази нижчий порівняно із загальним приростом в Україні. Кріпосні селяни намагалися використовувати близькість Новоросійського краю до державних кордонів: відзначалися масові втечі селян у Молдавію на початку XIX ст. [11].

Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, царська адміністрація разом із тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних інтересів Росії на Чорному морі. Для вирішення цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Туреччини в прикордонних районах. Проте, такої сили після ліквідації Запорозької Січі в краї не існувало. Утримання ж тут значної кількості регулярних військ з огляду на розтягнуті комунікації та загальний неблагоустрій краю було пов’язано з великими труднощами й вимагало величезних витрат. У цих умовах першорядного значення набувала військова колонізація краю.

Прагнучи заселити й зміцнити звільнений у результаті військових дій 1768-1774 рр. район, уряд у 1775 р. поселив козаків сформованого в 1769 р. Нововербованого полку й арнаутів у межиріччі Інгулу, Сланця й Мертвоводу. Арнаут-

ський полк був сформований Портою з вихідців із балканських земель на початку російсько-турецької війни й перейшов на бік Росії в повному складі [12].

Перед початком російсько-турецької війни 1787-1791 рр. розпочалося комплектування в Причорномор’ї нового козацького війська з одноворців, розкольників, міщан і навіть селян, які оселилися на приватновласницьких землях і потрапили в залежність від поміщиків. В останньому випадку держава викупувала в поміщиків землі й перетворювала поселенців у козаків або воїнських поселенців. У 1785 р. з козаків та арнаутів створюються два полки Бузького козацького війська. Незадовго до цього з Росії було переведено 24 тисячі державних селян для створення прикордонних військових поселень. Бузькі козаки використовувалися для охорони кордонів по р. Дністру й берегах Чорного моря [13].

Група, яку можна умовно назвати воєнізованими поселенцями, була найчисельнішою на початок XIX ст. у Новоросійській губернії й складала 151573 особи чоловічої статі або 33,5% дрібних сільських виробників. Це воїнські поселенці (117447), козаки (31504), підсусідки (665) і військові обивателі (432), артилерійські служителі тощо. Сюди ж слід віднести “поселян, які утримували Бузький козацький полк” (1131) і “одноворців, бувших в образі донських козаків” (398). Дані наводяться в “Ведомости по Новоросійській губернії в числе душ, положених и неположених в оклад”, згідно з якою казенні надходження отримувалися з 488965 осіб чоловічої статі, з них 451812 – дрібні сільські виробники [14].

У цей час через нове ускладнення російсько-турецьких відносин царський уряд звертає увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, було вирішено за доцільне залучити на військову службу колишніх бузьких козаків.

Указом від 8 травня 1803 р. Бузьке військо було відновлене на засадах Донського козацького війська, тобто на повному власному утриманні. На час відновлення війська населення станиць бузьких козаків становило понад 12 тисяч чоловік, переважна більшість з яких – українці, до війська входили також росіяни, болгары, чорногорці, серби й навіть цигани. До нього ввійшли всі бузькі й красносільські (колишні селяни із Красносільських маєтків Єлісаветградського повіту, куплених у 1787 р. для збільшення кількості військ) станиці з адміністративним центром у м. Вознесенську. Крім того, до війська були приєднані два болгарські поселення: Щербані (тепер Вознесенського району) і Димівське (с. Диміно Новоодеського району), де було 600 осіб [15].

Бузькі козаки були переведені в 1817 р. у становище військових поселенців. Спираючись на

даровану їм грамоту Катерини II про пожалування землі у вічне спадкове володіння, вони намагалися боротися проти приведення їх до присяги, однак опір було зламано [16].

Основним нормативним документом, який регламентував виникнення й функціонування військових поселень стало “Учреждение о военном поселении” [17]. Військові поселення охоплювали близько 1/5 частини території Херсонської губернії. За даними VII ревізії (1827 р.) військові поселенці становили 140 тисяч осіб при загальній кількості населення – 342975 чоловік [18].

Створення військових поселень сприяло нівелюванню станів на Півдні України. На зміну різноманіттю воєнізованих жителів, що епізодично залучалися до військової служби й багато більше займалися сільським господарством, прийшли військові поселенці. Опинившись у розряді поселенців-господарів, вони насильно прикріплялися до землі, позбавлялися права займатися торгівлею, відхідництвом і промислами [19].

4 липня 1857 р. було затверджено “Положение о новом устройстве военных поселений кавалерии”, яким військові поселення скасовувались. У 1858 р. військові поселенці перейменовані в “південні”, але все ще перебували в підпорядкуванні військового відомства, вони склали 1/3 всіх сільських жителів Херсонської губернії [20]. Остаточне скасування округів південних поселень відбулося на початку 1867 р. [21]. Військові поселенці, яких було перетворено на державних селян казенних поселень, отримали можливості для подальшого господарчого розвитку, у них зростає народонаселення [22].

Своєрідністю Херсонської губернії (перш за все її західних повітів) було те, що протягом XIX – початку XX ст. специфічну соціальну групу складали тут орендарі-десятинщики. Представники її мали окремий соціальний статус міщан (тобто мешканців містечок), займаючись при цьому сільським господарством (“вільні хлібороби”). Ці незакріпачені безземельні селяни орендували землю в поміщиків за частину врожаю: спочатку 10%, так звану “дежму” (з молдавської – “десятина”), звідки й пішла їх назва – десятинщики, з середини XIX ст. ця частина вже досягала 20%. Походження цієї групи пов’язується з українським та молдавським населенням Очаківського степу XVIII ст. та наслідками указу 1828 р., згідно з яким припинялося існування незакріпачених селян у Новоросійському краї. Уникаючи закріпачення, вони приписувалися до верстви міщан. У 1850-ті рр. кількість десятинщиків збільшується за рахунок вільновідпускних селян. Усього до цієї групи належало 115 тисяч осіб (5,3% від загальної кі-

лькості мешканців та 7,15% – серед сільського населення). При цьому вони обробляли близько 30% всієї орної землі. Більша частина з них знаходилась в західних повітах Херсонської губернії [23].

Іноземні колоністи складали в дореформений час ще одну велику групу населення Миколаївщини. 22 липня 1763 р. імператриця Катерина II підписала маніфест «О дозволенні всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселиться, в которых губерниях они пожелают, и о дарованных им правах». У маніфесті були обіцяні: звільнення від військової повинності на вічні часи, зручна орна земля й випаси, звільнення від податків строком від 5 до 30 років, свобода віросповідання та інші пільги. Російський уряд брав на себе всі видатки з переселення на південь України колоністів.

Пільги, які були обіцяні колоністам, а також розорення Німеччини в ході Семирічної війни сприяли успіху маніфесту. Масове переселення німців з їх історичної батьківщини починається після знищення Запорозької Січі в 1775 р. Колоністи-прусаки, баденці й саксонці, за віросповіданням були католиками, лютеранами, а також менонітами.

Найбільш масовий характер носило переселення в Південну Україну болгар, які здобули для себе права “іноземних колоністів”. Землеробські колонії болгар, що втекли з Османської імперії, почали створюватися тут на початку XIX ст. Активізувалося переселення болгар після російсько-турецької (1828-1829 рр.) і Кримської (1853-1856 рр.) воєн. У 1802 р. 16 болгарських сімей (85 душ обох статей), які втекли від утисків турецьких властей з Адріанопольського вілайету, заснували поблизу Миколаєва поселення Тернівку [24].

Господарська діяльність колоністів, їхнє самоврядування регламентувались “Уставом о колониях иностранцев в Империи” [21]. Колоністами визнавалися лише ті особи та сімейства, які осідали на державних, приватних або куплених землях і займалися хліборобством чи ремеслами, які обслуговували хліборобську справу [26].

Намагаючись якомога скоріше заселити південні губернії, які входили до територій, обмежених “рискою єврейської осілості”, уряд став спрямовувати туди євреїв, які бажали займатися землеробською працею, поширивши на них ряд привілеїв колоністів [27]. Згідно з “Положенням” 1804 р. євреї допускалися до проживання на поміщицьких і казенних землях, зберігаючи при цьому особисту свободу [28]. Адміністративно вони були підпорядковані Попечительному комітету про іноземних поселенців Південної Росії. Ця установа регулювала найрізноманітніші сторони життєдіяльності колоній [29].

Отже, політичні чинники суттєво впливали на ситуацію з народонаселенням у регіоні. Царський уряд усебічно сприяв заселенню й освоєнню різними соціальними групами населення земель Південної України й Миколаївщини, зокрема.

Переселення в південноукраїнські губернії здійснювалося двома шляхами: офіційним та стихійним. Перший із них був найбільш вигідним для переселенців, оскільки вони могли користуватися деякими урядовими пільгами, що сприяли їх виходу, пересуванню та влаштуванню на новому місці проживання.

Література

1. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1959. – 279 с.; її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.; її ж. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.; Пригарін О.А. Малодвірні поселення Південної (Степової) України XIX – початку XX ст. // Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження / ОДУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 61-66.
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – С. 28.
3. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 154-158.
4. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – С. 148.
5. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 11.
6. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – С. 72.
7. Укази сенату за 1834 р. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 770. – Спр. 7. – Арк. 47-64.
8. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 76.
9. З журналу засідань комітету міністрів про скаргу селян Херсонської губернії на утиски поміщиків. 21.05.1818 р. – ЦДАУК. – Ф. КМФ - 4. – Оп. 1. – Спр. 96. – 10 кадрів.
10. Гуржій І.О. Вказ. праця. – С. 24.
11. Про втечі селян з Новоросійського краю у Молдавію. 1811 р. – ЦДАУК. – Ф. КМФ - 4. – Оп. 1. – Спр. 212. – 8 кадрів.
12. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 67.
13. Донесення кн. П.О. Зубова по управлінню ввіреними йому Катеринославською та Вознесенською губерніями і Таврійською областю. 1793-1796. – Російський державний архів древніх актів. – Ф. 16. Держрозряд. Внутрішнє управління. – Спр. 699. В 2-х ч. – Ч. 1 – Арк. 56-57зв.
14. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – С. 70-71.
15. Именной указ, данный Сенату. – Об освобождении в мирное время от рекрутских наборов крестьян тех уездов, в коих состоят военные поселения. Августа 26, 1818 г. // Полное Собрание Законов Российской империи. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 35. – № 27.512. – С. 548-549.
16. Фёдоров В.А. Солдатское движение в годы декабристов 1816-1826 гг. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1963. – С. 29; Бугские казаки и украинские уланы (Заметки А.С. Пищевича) // Киевская старина. – К., 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 389-391.
17. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817-1857 гг.). – Днепрпетровск, 1982. – С. 20.
18. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – С. 13.
19. Ячменихин К.М. Алексей Андреевич Аракчев // Вопросы истории. – 1991. – № 2. – С. 46.
20. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – С. 15.
21. Исторический очерк деятельности Военного управления в России (1855-1880). – СПб., 1879. – Т. 2. – С. 457-460.
22. Відомості про майнове становище поселян 1 округу. Посімейні списки поселян. 1.01.1858-9.06.1859 р. – ЦДАУК. – Ф. 1316. Управління Херсонських військових поселень. Вознесенськ, Слісаветградського повіту Херсонської губернії. 1837-1890 рр. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 19.
23. Пригарін О.А. Вказ. праця. – С. 64.
24. Уварова Е.А. Матеріали Государственного архива Одесской области по истории колонии Терновка начала XIX в. // Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів / ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Вип. 2. Історія та культура

- болгар і греків Півдня України: до 200-річчя заснування с. Тернівка. – Одеса, 2004. – С. 30.
25. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в Империи // Свод законов Российской империи: – Т. 12. – Ч. 2, отдел 4. – СПб., 1857. – С. 1-100.
26. Там само. – С. 21.
27. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – С. 18.
28. Иванова Ю.В., Чижикова Л.Н. Из истории заселения Южной Украины. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С. 196.
29. Приговор товариства землеробів колонії Великої і Малої Сейдеминухи про клопотання перед Піклувальним комітетом про відміну розпоряджень про арешт прибутків від оброчної землі. Копії рапортів Сейдеминухського сільського наказу Піклувальному комітету і листування з Сейдеминухським сільським наказом про сплату товариством позикових боргів. – ЦДІАУК. – Ф. 443. Піклувальний комітет про іноземних поселенців південного краю Росії. – Оп. 1. – Спр. 1. – 23 арк.

Надійшла до редколегії 22.09.2006 р.